

Μνήμη Εύης Ολυμπίτου

ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ
ΣΤΟΝ ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΚΑΙ ΟΡΕΙΝΟ ΧΩΡΟ
ΣΤΑ ΝΟΤΙΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ,
18^{ος}-19^{ος} ΑΙΩΝΑΣ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ
ΚΕΡΚΥΡΑ, 24-26 ΜΑΪΟΥ 2012

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ – ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΕΡΚΥΡΑ 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Τζελίνα Χαρλαύτη – Σοφία Λαΐου, Προλογικό σημείωμα	9
Πρόγραμμα Συμποσίου	11-14
Γρηγόρης Ψαλλίδας, Εισαγωγή	15-30
Δημήτρης Ανωγιάτης-Pelé, Χαιρετισμός στις εργασίες του Συμποσίου	31-32
I. Παραδοσιακά επαγγέλματα στον ορεινό χώρο	
Χριστίνα Αγριαντώνη, Παραγωγικές δραστηριότητες και εγκαταστάσεις στο Πήλιο. Μια πρώτη καταγραφή	35-51
Κωνσταντίνα Μπάδα, Η ιστορία και η μνήμη του κόσμου της χειροτεχνικής εργασίας στα Γιάννενα. Ασημουργοί και έργα	53-68
Φάνης Δασούλας, Παραγωγικές δραστηριότητες και τεχνολογία των προβιομηχανικών κοινωνιών της Πίνδου: Τα υδροκίνητα εργαστήρια στις πηγές του Μετσοβίτικου ποταμού	69-90
Ανδρομάχη Οικονόμου, Η ορεινότητα του γορτυνιακού τοπίου. Ιστορικο-ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της κοινωνίας και του πολιτισμού	91-109
II. Κοινωνική συγκρότηση και οικονομικές συμπεριφορές στα νησιά του Αιγαίου	
Δημήτρης Δημητρόπουλος, Οι χήρες στις νησιωτικές κοινωνίες του Αιγαίου των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας	113-124
Ελευθερία Ζέη, Η αβανία στον νησιωτικό χώρο των νεότερων χρόνων	125-135
Νίκος Μπελαβίλας, Αιγαιοπελαγίτικα λιμάνια. Το πέρασμα από την προβιομηχανική στη βιομηχανική εποχή (18ος-19ος αι.)	137-145
Χρήστος Λούκος, Από την ταξινόμηση του αρχείου της Δημογεροντίας και του Δήμου Σύμης σε κάποιες υποθέσεις για μια νέα ιστορία του νησιού	147-170
Παναγιώτης Μιχαηλάρης, Το χωριό Μανταμάδος της Λέσβου και ο Ταξιάρχης του	171-180

III. Κοινωνία και πολιτισμός στα Επτάνησα και τα παράλια της Ηπείρου

- Κώστας Καρδάμης, *Μουσικές αναπαραστάσεις χώρου και ανθρώπων. Η περίπτωση των Επτάνησων* 183-196
- Χριστίνα Ε. Παπακώστα, *Ζώντας και ψαρεύοντας στα βενετικά ηπειρωτικά εξαρτήματα τον 18ο αιώνα* 197-217
- Σοφία Ματθαίου, *Η χαρτοποιητική βιομηχανία στην Κέρκυρα (1908-1962)* 219-240

IV. Οικιστικά δίκτυα και πολεοδομική συγκρότηση στον ελλαδικό χώρο

- Εύη Καρούζου, *Η πόλη και η ενδοχώρα της. Ανταγωνισμοί και συμπληρωματικότητες οικισμένου και καλλιεργούμενου χώρου με αφορμή το παράδειγμα του Άργους και του Ναυπλίου (19ος αιώνας)* 243-254
- Αναστασία Δημητρίου – Ίκαρος Μαντούβαλος, *Το περιβαλλοντικό τοπίο της Αλεξανδρούπολης στον ιστορικό χρόνο και χώρο: Ιστορικοί, κοινωνικοί και περιβαλλοντικοί παράγοντες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη του οικιστικού δικτύου της πόλης* 255-274

V. Κοινωνικές δυναμικές και πολιτισμικές αναζητήσεις στον ελλαδικό χώρο πριν και μετά την Επανάσταση του 1821

- Αλεξάνδρα Σφοίνη, *Από τη «βάρβαρη» Ασία στη «φωτισμένη» Ευρώπη. Το οδοιπορικό του Π. Κοδρικά (1797)* 277-292
- Διονύσης Τζάκης, *Οπλαρχηγοί και προεστοί: Κοινωνικές κινητικότητες και οικογενειακές στρατηγικές στον ορεινό χώρο* 293-308
- Βασίλης Δαλακαβούκης, *Τα «άδικα δοσίματα». Κράτος και κοινωνία στο Ζαγόρι τη δεκαετία του 1820* 309-320
- Σίμος Μποζίκης, *Δημοπρασίες δημοσίων προσόδων στην Ελληνική Επανάσταση. Κόσμοι του Εικοσιένα στη διαδικασία ενός μηχανισμού* 321-345
- Στράτος Δορδανάς, *Αυστριακές προξενικές εκθέσεις για τη Μακεδονία των τελών του 19ου αι.* 347-354
- Δημήτρης Ανωγιάτης-Pelé – Κωνσταντίνος Δουκάκης, *Μορφές κοινωνικής μέριμνας και κρατικοί νεωτερισμοί στον ελλαδικό χώρο (18ος-19ος αιώνας)* 355-382

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ*

ΤΟ ΧΩΡΙΟ ΜΑΝΤΑΜΑΔΟΣ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ ΚΑΙ Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΟΥ

Το χωριό Μανταμάδος¹ (ο) της βορειοανατολικής Λέσβου, λοιπόν. Ένα πάλαι ποτέ κεφαλοχώρι –η φθίνουσα καμπύλη του πληθυσμού του κυμαίνεται από το ανώτατο όριο των περίπου 3.500 χιλιάδων κατοίκων του 1909 στους 1.000 περίπου της τελευταίας (2011) απογραφής–, που βρίσκεται στις υπώρειες του βουνού Λεπέτυμνος, απέχει 37 χιλιόμετρα από την πρωτεύουσα πόλη της Μυτιλήνης και γύρω στα επτά ναυτικά μίλια από την απέναντί του ευρισκόμενη τουρκική πόλη του Αϊβαλιού, των ελληνικών Κυδωνιών. Η γειτνίαση αυτή, αφού έως το 1922 η μετάβαση στο Αϊβαλί, τουλάχιστον όταν οι καιρικές συνθήκες επέτρεπαν την εκατέρωθεν κίνηση μικρών και μεγαλύτερων πλεούμενων, ήταν ευκολότερη από τη μετάβαση στην πόλη της Μυτιλήνης, προσδιόρισε έως ένα βαθμό και τη φυσιογνωμία του χωριού, καθώς του παρέσχε τη δυνατότητα της εξωστρέφειας και της άμεσης επικοινωνίας με τα μικρασιατικά παράλια με ό,τι αυτό συνεπαγόταν στο κοινωνικο-οικονομικό πλαίσιο.² Η κωμόπολη πλαisiώνεται από ολιγάνθρωπους παράλιους οικισμούς, καθώς η

* Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

1. Με τη ματιά στραμμένη στο θέμα του Συμποσίου, που βέβαια δεν μπορούσε παρά να είναι σε στενή συνάφεια με τις επιστημονικές δραστηριότητες της αλησμόνητης φίλης και συναδέλφου Εύης Ολυμπίτου, σκέφτηκα να μιλήσω για ένα χωριό, το οποίο είναι και ο τόπος καταγωγής μου, η μικρή πατρίδα που λέμε, την οποία πάντα ο νους και το συναίσθημα ανακαλούν είτε ως πεδίο μελέτης και έρευνας είτε –και πολύ περισσότερο– ως χώρο παραμυθίας και αναπόλησης. Πρέπει, ωστόσο, εξ αρχής να ομολογήσω ότι για πολλούς λόγους, που ίσως διαφανούν και στο παρόν κείμενο, δεν με βρίσκει σύμφωνο, επιστημονικά πάντα, η άποψη ότι μπορεί ένα χωριό, ένα κεφαλοχώρι έστω, να αποτελέσει το πεδίο μιας αυτόνομης παρουσίας, με άλλα λόγια να αναζητήσει κανείς τα αίτια και τους λόγους μιας ιδιαίτερης πορείας ενός οικισμού στον χρόνο, πράγμα εξ ορισμού αδύνατο. Έτσι, το πρώτο σύμπτωμα αυτής της διχοστασίας εμφανίζεται ανάγλυφα κατά την επεξεργασία της παρούσας ανακοίνωσης, καθώς δεν μπορώ εύκολα να συμβιβάσω την προφορικότητα της πρώτης παρουσίας με τον επεξεργασμένο γραπτό λόγο που απαιτεί η δημοσίευση.

2. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι τα τελευταία 20-25 χρόνια, με τη χαλάρωση των μέτρων που εμπόδιζαν την επικοινωνία μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας η διακίνηση ανθρώπων και εμπορευμάτων μεταξύ των παραλιακών οικισμών της Λέσβου και του Αϊβαλιού αποκαταστάθηκε, φυσικά υπό εντελώς νέους όρους και συνθήκες που οι νέες πραγματικότητες επιβάλλουν.

θάλασσα, η τόσο κοντινή, δεν είναι ούτε καν άμεσα ορατή από το χωριό- οι οικισμοί αυτοί αποτελούν μετεξέλιξη, θα έλεγε κανείς, των παλιών κατοικιών (καμίνια) των Μανταμαδιωτών αγγειοπλαστών και φαράδων σε θερινούς, κατά βάση εξοχικούς, προορισμούς ντόπιων και ξενιτεμένων Μανταμαδιωτών αλλά και διαφόρων άλλων «ξένων», που τα τελευταία χρόνια άρχισαν να ενδιαφέρονται για τις παραλίες του χωριού.

Όμως, πέρα από όλα αυτά που εύκολα ανακαλεί και μια απλή ματιά στον χάρτη της βορειοανατολικής Λέσβου, και πέραν του γεγονότος ότι και το χωριό αυτό, όπως συμβαίνει και με τόσους άλλους ελληνικούς τόπους, απασχόλησε και απασχολεί αρκετά συχνά την τοπική ιστορία,³ ο Μανταμάδος απέκτησε προνομιακή θέση ως θέμα μελέτης και για δύο άλλους λόγους, εκ πρώτης όψεως, και έως ένα βαθμό, ασύμβατους αλλά πάντως υπαρκτούς και ανοιχτούς, αναμφίβολα, σε πολλαπλές ερμηνείες και προσεγγίσεις. Ο πρώτος είναι το υψηλό ποσοστό επιρροής του ΚΚΕ, το οποίο υπό ορισμένες συνθήκες έφθασε και στο 80% (1958) και πάντως ακόμα και σήμερα είναι κοντά στο 40%, πράγμα που κάποια στιγμή ενέταξε μοιραία το χωριό στην κατηγορία της μιας από τις «μικρές Μόσχες», κατά τον τίτλο και το περιεχόμενο του γνωστού βιβλίου του Νίκου Μαραντζίδη,⁴ που επιχείρησε να προτείνει κάποιες ερμηνείες για το φαινόμενο της ύπαρξης τεσσάρων χωριών, στα οποία παρουσιάζεται το υψηλότερο ποσοστό της εκλογικής επιρροής του ΚΚΕ (Μανταμάδος Λέσβου, Γεωργιανόι και Λευκόπετρα Ημαθίας, Γεράνεια Ελασσόνας).

Παράλληλα, όμως, με την πολύ μεγάλη επιρροή του ΚΚΕ και εν γένει των αριστερών ιδεών, στον Μανταμάδο ειδικότερα –και σε αντιδιαστολή με τους άλλους τρεις οικισμούς– παρουσιάζεται και ένα είδος υψηλού βαθμού θρησκευτικότητας των κατοίκων του, που προσδιορίζεται από την καταλυτική επίδραση που επιβάλλει στη συνείδηση και συμπεριφορά των ανθρώπων του Μανταμάδου αλλά και της ευρύτερης περιοχής, και του νησιού όλου, και βέβαια, παλαιότερα, και της αντίπερα όχθης, το άλλοτε μοναστήρι και σήμερα προσκύνημα του Ταξιάρχη, και ειδικότερα η ανάγλυφη μορφή του αγριωπού αρχαγγέλου, στην οποία συνενώνονται οι Ταξιάρχες των Άνω Δυνάμεων Μιχαήλ και Γαβριήλ, αποτελώντας έναν άλλον σχεδόν άγιο, τον Ταξιάρχη.⁵ Αυτό το τελευταίο, δηλαδή η στέρεα

3. Για τον Μανταμάδο ο ενδιαφερόμενος μπορεί να συμβουλευθεί τη μονογραφία του Γιώργου Παρασκευαΐδη, *Μανταμάδος Λέσβου*, Θεσσαλονίκη 1987, ενώ πολλές πληροφορίες υπάρχουν και στο περιοδικό των εν Αθήναις Μανταμαδιωτών *Τα Μανταμαδιώτικα*, που εκδίδεται συνεχώς από το 1979 έως τα σήμερα· βλ. επίσης και Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης, Εισαγωγικό κείμενο για τον Μανταμάδο στο λεύκωμα φωτογραφίας του Γιάννη Βουλγαράκη, *Η ταυροθυσία στον Μανταμάδο*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2009, σ. 11-13 (δίστιχο, χωρίς αριθμηση).

4. Νίκος Α. Μαραντζίδης, *Οι μικρές Μόσχες*, Αθήνα 1997, σ. 39-142.

5. Για τον Ταξιάρχη του Μανταμάδου και τη λατρεία του βλ. Γιάννης Μουτζούρης, «Ο Ταξιάρχης Μανταμάδου», *Λεσβιακόν Ημερολόγιον* 1 (Μυτιλήνη 1954)

εδραιωμένη και συνεχώς ανατροφοδοτούμενη πίστη στον Ταξιάρχη και η βεβαιότητα της άμεσης εμπλοκής του στα έργα των ανθρώπων της περιοχής, η οποία –πλην ελάχιστων περιπτώσεων– δεν εξαιρεί ούτε τις συνειδήσεις και τα συναισθήματα των κομμουνιστών, των αριστερών του Μανταμάδου, είναι που διαφοροποιεί τη λεσβιακή «μικρή Μόσχα» από τις άλλες τρεις της ηπειρωτικής Ελλάδας και φαντάζομαι ότι είναι αυτός ο λόγος που η αφήγηση για τον Μανταμάδο καταλαμβάνει σχεδόν τις μισές σελίδες του βιβλίου που ανέφερα, επιχειρώντας να συμβιβάσει τις δύο φαινομενικά αντιθετικές στάσεις με τη σύνθεση μιας ερμηνευτικής κατηγορίας που προσδιορίζεται ως «χριστιανικός κομμουνισμός».⁶

Φυσικά, συνθέτοντας την ανακοίνωση αυτή δεν είταν στις προθέσεις μου να συμφωνήσω ή να διαφωνήσω με τις ερμηνευτικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί για την περίπτωση του Μανταμάδου: άλλωστε, αυτό θα έπρεπε να είχε γίνει στην ώρα του, καθώς η πιο σοβαρή ερμηνευτική προσπάθεια του Ν. Μαραντζίδη, στην οποία ήδη αναφέρθηκα, έχει δει το φως της δημοσιότητας ήδη από το 1997. Ωστόσο, μιας και τώρα είναι πάλι ο λόγος για τον Μανταμάδο και τον Ταξιάρχη του, κρίνω σκόπιμο να εκφράσω την άποψη ότι στο εν λόγω βιβλίο και ενόψει του ερμηνευτικού σχήματος που ο συγγραφέας προσπαθεί να τεκμηριώσει, υπάρχουν –πέρα από τα αρκετά λάθη στα ονόματα των προσώπων και των ιδιοτήτων τους– και ορισμένες διαπιστώσεις για τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά της μικρής κοινωνίας του Μανταμάδου, που μου φαίνονται τουλάχιστον υπερβολικές αν όχι αστήρικτες και εξηγούμαι.

Πέραν του γεγονότος της βαριάς σκιάς κάποιων θεωρητικών σχημάτων και της υπερβολικής, κατά τη γνώμη μου, ανάδειξης προφορικών αφηγήσεων εις βάρος της ιστορίας των ρεαλίων, νομίζω ότι δεν είναι δυνατόν μελετώντας ένα χωριό στο οποίο κυριαρχεί ο μικρός αγροτικός κλήρος, τα μικρά κοπάδια των κτηνοτρόφων, τα τέσσερα κάποτε (τώρα ένα) ελαιοτριβεία και τα κάποτε πολλά οικογενειακά αγγειοπλαστεία με την εποχική, συμπληρωματική προς τις άλλες, απασχόληση, να εντοπίζουμε εμποροβιομηχανική αστική τάξη (έστω και με τη λέξη τάξη εντός εισαγωγικών), μεγαλογαιοκτήμονες καιτσιφλικάδες.⁷ Στο σημείο αυτό μπορώ να καταθέσω και την άμεση εμπειρία: η οικογενειακή μας κτηματική περιουσία (από πατέρα και μητέρα, που προέρχονταν από δύο

128-133, Σταύρος Παρασκευαΐδης, *Επιβίωσις του αρχαίου ελληνικού βίου εν Λέσβω*, Μυτιλήνη 1956, Στρατής Γ. Παρασκευαΐδης, «Ιστορικές αναζητήσεις. Μανταμάδος και Παλιον-Αστράτγους», *Λεσβιακά* 3 (1959) 132-137, Στρατής Γ. Παρασκευαΐδης, «Ο Ταξιάρχης του Μανταμάδου», *Λεσβιακά* Δ' (1962) 91-101, Ε' (1966) 177-197, Σταύρος Τζοάννος, *Ιστορία του Αγίου Ταξιάρχου κωμωπόλεως Μανταμάδου της νήσου Λέσβου*, Μανταμάδος 1962, Ευστράτιος Δήσσο, *Το ιστορικό και τα θαύματα του Ταξιάρχη Μανταμάδου*, Μυτιλήνη 1988.

6. Μαραντζίδης, *Οι μικρές Μόσχες*, ό.π., σ. 37.

7. Στο ίδιο, σ. 42, 43.

ευκατάστατες, για τα δεδομένα του χωριού, οικογένειες) είχαν γύρω στα 120 στρέμματα γης (ελαιοκτήματα και χορτοχώραφα), με την οποία περιουσία είχαν σύμφυτη η ύπαρξη λίγων ζώων (πρόβατα και βόδια) και αυτό το περιουσιακό καθεστώς, λίγο πάνω, λίγο κάτω, αποτελούσε τον μέσο όρο των ευκατάστατων οικογενειών του χωριού. Αυτούς –αναφερόμαστε πάντα στους ευκατάστατους– πλαισίωναν δύο ιδιοκτήτες ελαιοτριβείων (τα άλλα δύο ήταν του Ελαιουργικού Συνεταιρισμού και της Κοινότητας), δύο-τρεις εμπορομεσίτες λαδιών εξαρτημένοι από τους μεγαλεμπόρους της Μυτιλήνης, δύο-τρεις ευκατάστατοι μπακάληδες και κάποιοι άλλοι επαγγελματίες (λ.χ. αυτοκινητιστές). Έχω την εντύπωση ότι τα οικονομικά μεγέθη που αποδεσμεύουν τα δεδομένα αυτά, οι σχέσεις εξάρτησης που δημιουργούν, καθώς κυρίως έχουμε να κάνουμε με κτηματικές οικογενειακές και επαγγελματικές εκμεταλλεύσεις, στοιχεία που τώρα πια μπορώ και επιστημονικά να βεβαιώσω, δεν ανταποκρίνονται στα χαρακτηριστικά της τοιφλικικής εκμετάλλευσης και βέβαια δεν δημιουργούν αστική τάξη στο επίπεδο ενός χωριού της λεσβιακής υπαίθρου. Επιπρόσθετα, πιστεύω ότι δεν είναι πρόσφορο, στη γραμμή κάποιων ιστοριοδικικών αναπαραγόμενων κλισέ και παρά τον εμφανέστατο και πανθομολογούμενο αγροτο-κτηνοτροφικό χαρακτήρα των κατοίκων του χωριού, ο οποίος στη γραμμή της γενικής κυρίως μεταπολεμικής τάσης που για διάφορους λόγους έστρεψε ελάχιστα μέλη κάποιων ευκατάστατων οικογενειών να στραφούν και προς την ανώτερη μόρφωση, να δικαιολογεί κεφάλαιο με τον τίτλο: «Μανταμάδος: ένα χωριό επιστημόνων και διανοουμένων».⁸

Ωστόσο, πέρα από τις γενικές αυτές αντιρρήσεις και βέβαια τις απλουστευτικές αλλά και τις σοβαρές ερμηνευτικές προσπάθειες, ο Μανταμάδος και ο Ταξιάρχης του μου φαίνεται ότι διατηρούν τη δυναμική να απαιτούν κάποια περαιτέρω ερμηνευτική προσέγγιση και προς την κατεύθυνση αυτή θα καταθέσω ορισμένα στοιχεία και ορισμένες σκέψεις που ίσως συνεισφέρουν στον εμπλουτισμό του ζητήματος, εν όψει μιας τουλάχιστον απόπειρας να προσεγγίσουμε το θέμα με βάση κάποια ιστορικά στοιχεία.

Η πρώτη φορά που συναντούμε το χωριό Μανταμάδος στις πηγές, με βάση τις έως τώρα διαθέσιμες των αρχειακών τεκμηρίων, είναι το έτος 1548 και φυσικά αυτό γίνεται μέσα από ένα οθωμανικό φοροδοτικό κατάστιχο, στο οποίο ο οικισμός κατέχει μια από τις πρώτες θέσεις στο νησί, πράγμα που σημαίνει ότι ο οικισμός ήδη έχει διαγράψει κάποια

8. Στο ίδιο, σ. 65. Στην ίδια γραμμή, βέβαια, της υπερβολής εντάσσεται και η διαπίστωση ότι «Εντέλει ο μεσοπόλεμος αποτελεί την περίοδο του μανταμαδιώτικου Διαφωτισμού» (στο ίδιο, σ. 68), η οποία στηρίζεται στη σύσταση λεσχών και αναγνωστηρίων, φαινόμενο βέβαια που έχει τις απαρχές του στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και παρατηρείται σε όλα τα κεφαλοχώρια της Λέσβου.

πορεία στον χρόνο.⁹ Με διαμορφωμένες σχεδόν τις ελληνικές πηγαϊκές διαθέσιμότητες είναι, νομίζω, βέβαιο και σχεδόν αναμενόμενο ότι ο περαιτέρω εμπλουτισμός των γνώσεών μας για το χωριό αυτό, όπως και για πολλά άλλα πράγματα, δεν μπορεί παρά να προέρχεται και πάλι από κάποιο προγενέστερο ή μεταγενέστερο οθωμανικό κατάστιχο.

Από τη μεριά των ελληνικών πηγών έχουμε μια Περιγραφή της Λέσβου¹⁰ από έναν μητροπολίτη της επαρχίας Μηθύμνης, ο οποίος προσχώρησε αργότερα στον καθολικισμό, και γύρω στα 1622, όντας πλέον μακριά από το νησί, θέλησε να περιγράψει το νησί του, και βέβαια την πρώην επαρχία του, εν είδει νοερού ταξιδιού ανά τα χωριά που βρίσκονταν λίγα χρόνια πριν υπό τη δικαιοδοσία του. Ο Γαβριήλ, πρώην μητροπολίτης Μηθύμνης, θυμάται τρεις μικρούς οικισμούς γύρω από ένα χείμαρρο, που συγκροτούσαν τον Μανταμάδο, και είναι ο ίδιος που θα κάνει λόγο και για τον Ταξιάρχη: «Μένει δ' ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ μετά προαυλίου και μικράς περιοχής μη τολμώντων των αγαρηνών άψασθαι το καθόλου διά το θαυματουργείν οσημέραι. Έστιν η εικών του Αρχαγγέλου εις έλεγchon των τινών γραικών λεγόντων τας γλυπτάς εικόνας είδωλα και γαρ έστιν αύτη ψηλαφητή άπασα, κεφαλήν και σώμα και χείρες μετά ρομφαίας και πτερύγων έχουσα, ώσπερ μαχητής φοβερώτατος». Η επόμενη μαρτυρία ανάγεται στα 1661 και ο Ταξιάρχης αναφέρεται ως μετόχι κάποιας μονής που βρίσκεται στον Μόλυβο.¹¹

Εφεξής οι πληροφορίες μας είναι βέβαια πάντα αποσπασματικές και οπωσδήποτε τέτοιες που δεν μπορούν να συνθέσουν μια συνεκτική ιστορική αφήγηση ούτε για το χωριό ούτε για τον Ταξιάρχη. Πάντως μπορούμε να εικάσουμε την πορεία της περιοχής με βάση τη γενική αφήγηση της κατάκτησης, όπως εμπεδώνεται στον χώρο του ανατολικού Αιγαίου, και ειδικότερα στον χώρο της επαρχίας και μητρόπολης Μηθύμνης, για την οποία τα στοιχεία μας είναι ευλόγως περισσότερα. Ας σταθούμε σε ένα, χρήσιμο για τη μελέτη μας: το 1728 ο οικουμενικός πατριάρχης Παΐσιος Β'¹² εφοδιάζει με συστατική επιστολή του δύο Μανταμαδιώτες, οι

9. Δημήτρης Ν. Καρύδης – Machiel Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 2000, σ. 142, 144-146, 148, 149, 151, 171-173.

10. Ιωάννης Φουντούλης, *Η "Περιγραφή της Λέσβου", του μητροπολίτου Μηθύμνης Γαβριήλ Σουμαρούπα (1618-24/2/1621)*, Μυτιλήνη 1993 (α' έκδ. Αθήνα 1960), σ. 29.

11. Παρασκευαΐδης, «Ο Ταξιάρχης», *ό.π.*, σ. 184-185, όπου και φωτογραφία εκτός κειμένου του εγγράφου. Ας σημειωθεί ότι και στο έγγραφο αυτό ο Ταξιάρχης αποκαλείται μέγας.

12. Διετέλεσε οικουμενικός πατριάρχης τέσσερις φορές: α) 30 Νοεμ. 1726 – μέσα Σεπτ. 1732, β) Αύγ. 1740 – μέσα Μαΐου 1743, γ) Μάρτ. 1744 – 28 Σεπτ. 1748, δ) αρχές Ιουν. 1751 – αρχές Σεπτ. 1752 (Χρήστος Πατρινέλης, «Εκκλησία. Οι σχέσεις της Εκκλησίας με την κυρίαρχη Οθωμανική πολιτεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σ. 129.

οποίοι πρόκειται να περιηγηθούν σε ορθόδοξους ελληνικούς τόπους για να συλλέξουν βοήθεια για την αποκατάσταση του ναού του Ταξιάρχη. Το κείμενο αναφέρεται σε ανακαινίση ναού ερειπωμένου «εις χωρίον λεγόμενον Μανταμάδον όπου διατελεί ιερόν και σεβάσιμον μοναστήριον τιμώμενον επ' ονόματι των ασωμάτων και παμμεγίστων Ταξιαρχών».¹³ Με άλλα λόγια υπήρχε κιόλας ένα μοναστήρι του Ταξιάρχη που ανακαινίζεται, όπως και τόσα άλλα σε διάφορες περιοχές του βαλκανικού και μικρασιατικού χώρου. Ας προσθέσουμε ότι είμαστε σε θέση, με βάση τις πηγές, να γνωρίζουμε ότι ο Ταξιάρχης του Μανταμάδου βρίσκεται μέσα σε ένα «ταξιαρχοκρατούμενο» περιβάλλον, καθώς η μονή Λειμώνος στην Καλλονή, κτίσμα των μέσων του 16ου αιώνα, τιμάται επ' ονόματι των Ταξιαρχών, ναοί και εξωκκλήσια προς τιμήν του Ταξιάρχη υπάρχουν στα γύρω από τον Μανταμάδο χωριά, μεγάλη εκκλησία του Ταξιάρχη υπάρχει στα απέναντι από τον Μανταμάδο Μοσχονήσια, ενώ η επίδραση της χάριτος του δίνει το όνομά του σε χωριά, σε ανθρώπους, άνδρες και γυναίκες.

Με βάση τα στοιχεία αυτά αλλά και όσα άλλα διαθέτουμε, και είναι πολλά από τα τέλη του 18ου και κυρίως από τον πυκνό σε μαρτυρίες 19ο αιώνα, στον ευρύτερο χώρο του βορειοανατολικού Αιγαίου, που συμπεριλαμβάνει βέβαια και τη μικρασιατική ενδοχώρα, η λατρεία των Ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ είναι έντονη, κυριαρχεί έναντι πολλών άλλων αγίων –με μόνη ανταγωνίστρια ίσως την Παναγία της Αγιάσου– και, όπως είναι εύλογο, συντηρεί τοπικά πανηγύρια και συναφείς θρησκευτικές εκδηλώσεις, με κύρια εκείνη της 8ης Νοεμβρίου, εορτή των Ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ, κατά το ορθόδοξο Εορτολόγιο.

Αυτά είναι πράγματα όμως που συμβαίνουν και σε άλλους τόπους και πάντως δεν ξεφεύγουν από την τυπολογία των τοπικών αγίων. Εξάλλου, από ένα ανέκδοτο, ακόμη, κατάστιχο που απόκειται στα αρχεία της μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους, έχουμε τον απολογισμό εσόδων από την παρουσία και παραμονή λειψάνων της μονής το έτος 1831-1832 στον Μανταμάδο και την προσφυγή σε αυτά ενός μεγάλου αριθμού ατόμων και οικογενειών για την τέλεση θρησκευτικών τελετών. Στο κατάστιχο αυτό, λοιπόν, της αγιορείτικης μονής ο Ταξιάρχης αναφέρεται απλώς και μόνο ως ναός όπου τελούνται διάφορες τελετές, ενώ η σημασία και η υπεροχή των αγιορείτικων λειψάνων είναι δεδομένη. Ας προσθέσουμε πάντως ότι ειδικότερα το ανάγλυφο της μορφής του μανταμαδιώτικου Ταξιάρχη απασχολεί τις αφηγήσεις κάποιων από τους ύστερους περιηγητές,¹⁴ καθώς οι απεικονίσεις αγίων μέσω γλυπτών έργων ήταν, και είναι, βέβαια, κάτι ασυνήθιστο στην ορθόδοξη τέχνη και λατρεία.

13. Παρασκευαΐδης, «Ο Ταξιάρχης», *ό.π.*, σ. 190-191.

14. Παν. Σ. Παρασκευαΐδης, *Οι Περιηγητές για τη Λέσβο*, β' έκδ., Αθήνα 1983, σ. 132.

Κάπως έτσι εξελίσσονταν, λοιπόν, τα πράγματα στον Μανταμάδο και τον Ταξιάρχη του και έτσι έφθασαν έως τον προχωρημένο 19ο αιώνα: δηλαδή έχουμε κυριαρχία της λατρείας του, πάντα μέσα σε ένα τοπικό αλλά αρκετά διευρυμένο πλαίσιο, το οποίο περιλαμβάνει τη βορειοανατολική περιοχή της Λέσβου και τα απέναντι μικρασιατικά παράλια. Ωστόσο, ένα γεγονός, το οποίο έλαβε χώρα στις 8 Μαΐου 1888, Κυριακή των Μυροφόρων του έτους αυτού, δηλαδή 15 μέρες μετά το Πάσχα, μαζί με άλλα σημαντικά πολιτικο-στρατιωτικά που θα ακολουθήσουν, νομίζω ότι συντελεί αποφασιστικά στην υπέρβαση της έως τότε τοπικής λατρευτικής κανονικότητας.

Η Λέσβος ζει τον 19ο αιώνα, για πολλούς λόγους, τον καιρό της ξεφάντωσης και την καλή της ώρα, και βέβαια μαζί της και ο Μανταμάδος. Είναι χαρακτηριστικές, μάλιστα, οι συνεχείς παρεμβάσεις των μητροπολιτών Μηθύμνης, που μάλλον χωρίς επιτυχία προσπαθούν να περιορίσουν την αυξανόμενη τάση προς την επίδειξη και την υπερβολή, όπως αυτή εκδηλώνεται στην τέλεση των αρραβώνων, των γάμων, των βαπτίσεων, των σχέσεων μεταξύ μνηστευμένων, τα συνεχή τραπεζώματα και όσα άλλα παρατηρούνται σε όλα σχεδόν τα χωριά της μητρόπολης Μηθύμνης, και βέβαια στον Μανταμάδο. Τότε, λοιπόν, τη γενική ευφορία και βέβαια τη χρηματική άνεση που επικρατεί, επιστεγάζει η τρίτη ανακαίνιση του ναού του Ταξιάρχη, που παίρνει τις σημερινές μεγάλες διαστάσεις του, με τη δυτικής τεχνοτροπίας εσωτερική του διακόσμηση, την αντικατάσταση του ξυλόγλυπτου τέμπλου με το υπερβολικό, σωζόμενο και σήμερα, μαρμαρίνο και με άλλες παρεμβάσεις που προσδίδουν στη βασιλική αίγλη και μεγαλοπρέπεια.

Τα εγκαινία του νέου ναού γίνονται από τον μητροπολίτη Μηθύμνης Νικηφόρο Γλυκά, την Κυριακή των Μυροφόρων, που τότε, όπως αναφέραμε, εορτάστηκε στις 8 Μαΐου 1888, και εφεξής –και μέχρι σήμερα– η ετήσια ανάμνηση των εγκαινίων θα ταυτιστεί με μεγαλοπρεπή εορτή προς τιμήν του Ταξιάρχη, που γίνεται πάντα την Κυριακή των Μυροφόρων, η οποία προσδιορίζεται βέβαια από την εκάστοτε ημερομηνία του Πάσχα και πάντως είναι οπωσδήποτε την άνοιξη, πράγμα που έχει τη σημασία του. Η εορτή της Κυριακής των Μυροφόρων θα υπερφαλαγγίσει εκείνη, την κανονική, της 8ης Νοεμβρίου, αρχικά θα καταστεί μανταμαδιώτικη τριήμερη εορτή, γρήγορα λεσβιακή και ίσως στις σημερινές εύκολες συνθήκες της επικοινωνίας ακόμα και εξωλεσβιακή, ανεβάζοντας στις συνειδήσεις των Μανταμαδιωτών ακόμα περισσότερο την εκτίμηση και την πίστη στον άγιό τους.¹⁵

15. Το λεύκωμα του Γιάννη Βουλγαράκη νομίζω ότι παρέχει μια καλή εικόνα της κινητοποίησης των προσκυνητών και των ανάλογων ετοιμασιών που συντελούνται κατά τη διάρκεια της εορτής.

Και δεν είναι αυτό μόνο. Η ανοιξιάτικη εορτή του Ταξιάρχη θα λάβει γρήγορα τα χαρακτηριστικά μεγάλης εμποροπανηγύρης, κατά τις γνωστές εμποροπανηγύρεις της ηπειρωτικής Ελλάδας, καθώς ο περιβάλλον το μοναστήρι χώρος σε μεγάλη έκταση καλύπτεται από εκατοντάδες μικροεμπόρους που συρρέουν από πολλά μέρη, αλλά και από παραγωγούς λαϊκών ψυχαγωγικών θεαμάτων και τυχερών παιχνιδιών και μουσικών διασκέδασων, από κομπανίες στα καφενεία του χωριού και βέβαια από τις χιλιάδες των προσκυνητών, από τους οποίους –έως και το 1922– ξεχωρίζει το πλήθος των Αϊβαλιωτών, που όντας τόσο κοντά και έχοντας άμεση σχέση με τον Μανταμάδο θα έλθουν με τα καΐκια και τις βάρκες τους να αράξουν στην πιο κοντινή παραλία του Ασπροπόταμου και να περπατήσουν τα τελευταία 4-5 χιλιόμετρα για να αποτίσουν τιμή στη χάρη του.

Και ακόμα κάτι, ίσως και σπουδαιότερο. Από κάποια στιγμή και ύστερα –χωρίς πάντως να έχουμε την ακριβή αφηγηριακή ημερομηνία– το πανηγύρι θα συνδυαστεί με τη γνωστή πλέον ταυροθυσία που θα προσδώσει ακόμα μεγαλύτερη φήμη και ακτινοβολία στον Ταξιάρχη. Βέβαια, δεν είμαι εγώ ο κατάλληλος για να εκθέσω τον τρόπο με τον οποίο τα ανατολίτικα κουρμπάνια πλαισιώνουν τον Ταξιάρχη και την εορτή του. Η Εύη Ολυμπίτου,¹⁶ της οποίας τη μνήμη τιμούμε με το Συμπόσιο αυτό, και άλλοι συνάδελφοί της έχουν μια θεωρία γι' αυτά και πάντως η μεταφορά και η πλαισίωση της εορτής από ανάλογες ανατολίτικες εορτές και ο συνδυασμός τους με τις εορτές των αλόγων, φαίνεται και εύλογη και έξυπνη κίνηση· μάλιστα η Εύη αποτιμώντας τη σημερινή τέλεση των κουρμπανιών θα σημειώσει πολύ εύστοχα: «Ακόμα και αν η παράδοση είναι κατασχευή, οι συλλογικές εμμονές των ανθρώπων στις ανασηματοδοτήσεις της δεν παύουν να αποτελούν μια πραγματικότητα. Εξάλλου τα κουρμπάνια δεν είναι μια στατική παραδοσιακή θρησκευτική ιεροτελεστία... ακόμη και ως αφορμή περιβάλλονται από νέους ανθρώπους, εμπορικές λειτουργίες, σύγχρονους τρόπους διασκέδασης, προβολή από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης».¹⁷

Και κοντά σε αυτά η απελευθέρωση –δηλαδή η αποβίβαση των ελληνικών στρατιωτικών αγγμάτων– του νησιού το 1912 συγκυριακά ή μελετημένα θα συντελεστεί στις 8 Νοεμβρίου, στη συμβατική αλλά επίσημη ημέρα της εορτής του Ταξιάρχη, ενώ λίγες μέρες μετά και προτού συντελεστεί η ολοκληρωτική απελευθέρωση του νησιού μετά τη μάχη του Πλακάδου (8 Δεκεμβρίου 1912), ο Ταξιάρχης θα αποτρέψει επίθεση των τουρκικών στρατευμάτων εναντίον του Μανταμάδου, θαυματουργώντας

16. Βλ. Ευδοκία Ολυμπίτου, Εισαγωγικό κείμενο για τα κουρμπάνια, στο Βουλγαράκης, *Η ταυροθυσία στον Μανταμάδο*, ό.π., σ. 14-15 (δίστιχο, χωρίς αριθμηση).

17. Ολυμπίτου, Εισαγωγικό κείμενο, ό.π.

για μια ακόμη φορά επίκαιρα και αποτελεσματικά και προφυλάσσοντας τον κατ' εξοχήν χώρο της λατρείας του.

Αυτά τα σημαντικά και άλλα πολλά που κάποτε πρέπει να αποτελέσουν ένα αφήγημα περί του Ταξιάρχη, θα συντελέσουν από τη μια στη διάδοση της φήμης του Ταξιάρχη έξω από το χωριό, τη Λέσβο, το ανατολικό Αιγαίο και τώρα πλέον μέσω της έντονης θρησκευτικότητας και ευκολίας των ταξιδιών σε όλο τον ελληνικό χώρο, ώστε περίπου το όνομα Μανταμάδος να ταυτιστεί ή να καταστεί συνώνυμο με τον Ταξιάρχη. Αλλά και πέραν τούτου μια σειρά από τοπικές επαγγελματικές και πολιτιστικές ασχολίες θα λάβουν το όνομά του (ο αθλητικός σύλλογος, ο φούρνος, το περιοδικό, ο σύλλογος Μανταμαδιωτών Αθήνας αλλά και εκείνος της Αμερικής κτλ.).

Επειδή, όπως είπαμε στην αρχή, για κάποιους λόγους που μάλλον εύκολα μπορούν να εντοπιστούν, και πάντως δεν μπορεί να μην έχουν σχέση με τη Μικρασιατική καταστροφή, τη ριζοσπαστικοποίηση των Εφένδρων, τα κινήματα που έλαβαν χώρα και στο νησί κτλ., οι κομμουνιστικές ιδέες, οι αριστερές ιδέες γενικότερα, θα βρουν πρόσφορο έδαφος στο νησί και ο Μανταμάδος θα βρεθεί στην κορυφή των χωριών με τη μεγαλύτερη επίδραση, σε πανελλήνιο επίπεδο.¹⁸ Αυτό είναι σίγουρο, αλλά δεν είναι μοναδικό, καθώς και το διπλανό χωριό και το παραδιπλανό και κυρίως τα χωριά της ανατολικής και κεντρικής Λέσβου, που δέχτηκαν πολλούς πρόσφυγες και είχαν άμεση επαφή με την πρωτεύουσα του νησιού, όπου, όπως είταν φυσικό, πραγματοποιούνταν οι σημαντικότερες ιδεολογικές ζυμώσεις, παρουσιάζουν μεγάλα ποσοστά αριστεροφροσύνης. Το πολύ ενδιαφέρον, μάλιστα, στην περίπτωση του Μανταμάδου, και βέβαια της Λέσβου, είναι ότι οι αριστερές ιδέες εισχωρούν και ριζώνουν σε αγροτικά τμήματα του πληθυσμού, στα οποία, όπως είναι γνωστό, συναντώνται και οι μεγαλύτερες δυσκολίες να υποδεχτούν το νεωτερικό υπό κάθε μορφή του.

Αυτά βέβαια όλα δεν είναι δυνατόν να τα εκθέσουμε σήμερα παρά μόνο με γραμμικό τρόπο, ενώ γνωρίζουμε ότι οι αποχρώσεις δεν λείπουν, κάποιες παρεκκλίσεις σημειώνονται, αλλά όχι τέτοιες που να συνιστούν σημαντικές ανατροπές. Και βέβαια ο Μανταμάδος και τις τελευταίες πολλές δεκαετίες ζει μέσα σε αυτή, την για πολλούς τουλάχιστον περιέρρηγ δυαρχία. Ίσως, μάλιστα, να ενισχύεται περισσότερο η θέση του Ταξιάρχη παρά η θέση του ΚΚΕ, καθώς νέες οικονομικές δραστηριότητες αναπτύσσονται γύρω από το προσκύνημα που ως τέτοιο συγκεντρώνει ικανά χρηματικά ποσά για να χρηματοδοτήσει πολλά έργα και δραστηριότητες, στα οποία βρίσκουν δουλειά αρκετοί Μανταμαδιώτες, ενώ η αναπτυσσόμενη και διαδιδόμενη μέσω γραπτών αποτυπώσεων θαυματο-

18. Βλ. και τη σχετική ανάλυση του Μαραντζίδη, *Οι μικρές Μόσχες*, ό.π.

λογία συγκεντρώνει πιστούς από όλη την Ελλάδα, στο πλαίσιο πάντως ενός αναπτυσσόμενου θρησκευτικού τουρισμού, που βέβαια εξακτινώνεται και σε άλλα σημεία του νησιού, όπως είναι η Παναγία της Αγιάσου και κυρίως ο νεομάρτυρας Άγιος Ραφαήλ στη Θεομή. Και βέβαια η λατρεία και η πίστη στον άγιο από τους κατοίκους του Μανταμάδου δεν υπόκειται σε ιδεολογικές ή κομματικές αναστολές και περιορισμούς.

Στη γραμμή αυτής της διπλής παρουσίας στον Μανταμάδο της Λέσβου του ΚΚΕ και εν γένει των αριστερών ιδεών και της βαθιάς θρησκευτικότητας δεν υπάρχει, κατά την άποψή μου, εμφανής αντιπαλότητα. Οι Μανταμαδιώτες στην καθημερινότητά τους συμμετέχουν σε γενικές γραμμές σε καθετί που σχετίζεται με τον Ταξιάρχη και βέβαια αποδίδουν και τον αναλογούντα σεβασμό στη χάρη του. Σε αυτήν την αμοιβαιότητα επίσημη αρνητική θέση το Κόμμα δεν έχει πάρει ποτέ, απ' όσο θυμάμαι, ενώ, αντίθετα, κάποιες φορές πρόσωπα με αριστερή ιδεολογία θα διοριστούν από τη μητρόπολη Μηθύμνης ως επίτροποι στο προσκύνημα. Έτσι, εκτιμώ ότι δεν χρειάζεται ιδιαίτερη προσπάθεια και αναλυτικές προσεγγίσεις για να ερμηνευθεί η φαινομενικά ασύμβατη συνύπαρξη διαφορετικών φαινομένων, αφού κάθε πλευρά έχει αποδεχτεί την ύπαρξη της άλλης. Η λατρεία και η αποδοχή των θαυματουργών επεμβάσεων του Ταξιάρχη, όπως έχει εμπεδωθεί τα 150 τουλάχιστον τελευταία χρόνια στις συνειδήσεις των Μανταμαδιωτών, όπως αυτή καλλιεργείται και μεταβιβάζεται στα βασικά της στοιχεία από γενιά σε γενιά, έχει προηγηθεί και έχει αναδειχτεί στο βασικότερο χαρακτηριστικό του χωριού, προσδίδοντάς του, μάλιστα, ένα είδος υπεροχής έναντι τουλάχιστον των άλλων λεσβιακών χωριών. Κατά τούτο τα ερωτήματα και οι αναζητήσεις των κάθε είδους ερευνητών δεν μπορεί να έχουν ανταπόκριση σε αντίστοιχα διλήμματα των Μανταμαδιωτών. Άλλο πράγμα η λατρεία του Ταξιάρχη, άλλο η αριστερή ιδεολογία. Ή μήπως θα είταν πολύ τολμηρό να υποστηρίξουμε ότι, όσον αφορά τα μανταμαδιώτικα πράγματα, ο ένας πόλος συμπληρώνει τον άλλο, χωρίς εντάσεις και ρήξεις;